

Dante 1921 Magyarországon: politika és vallás

Magyarország általános helyzete meghatározta a Dante halálának hatszázadik évfordulójáról szóló megemlékezések történelmi, politikai és lélektani hátterét. A *finis Monarchiaet* és a trianoni békeszerződést követően Magyarország végveszéllyel fenyegető, súlyos állapotba került: a minden korábbinál több áldozatot követelő nagy háború, az ország idegen katonaság általi megszállása, az ellenségeinek való végzetesnek tűnő kiszolgáltatottsága, ráadásul különféle magyarellenes csoportok hatalomra jutása (Károlyi Mihály, Kun Béla) a teljes megsemmisülés rémképét vetítették előre. A másik oldalon viszont megjelent a pokolból való kiemelkedés reménye: ezt a kommunistákkal és a Habsburgokkal egyaránt leszámoló, velük szemben nemzeti irányt képviselő Horthy Miklós hatalomátvétele hozta. Az admirális 1919. november 16-i bevonulásának egyik emlékezetes mozzanata a budapestieket korholó, fehér lóról uralkodói pózban tartott beszéde volt, amelynek során vezeklésre szólította fel a főváros bűnös lakosságát, meghagyva azonban számukra a megtisztulásra való képességet és lehetőséget. A másik, a formálisan a magyar asszonyok szövetsége, valójában az egész művelt középosztály nevében megszólaló, felmenői között garibaldista és 48-as hőseket számon tartó Tormay Cécile (HANKISS 1939, 11–28) köszöntése¹. A Horthynak átnyújtott zászlón a honfoglalás szimbóluma mellé az Egyházzal együttműködő császárságé (*E jelben győzni fogsz*) és a magyar hajnalt hozó keresztény megváltásé került (KOLLARITS 2013, 179)². „A mi szenvedésünk”, írta korábban naplószerű regényében a proletárdiktatúra kikiáltását követő napon a *bűnhődő* városban, „mélyebb a dantei infernónál.” (TORMAY 2009, 258). Az író nő utalt (nevének említése nélkül) a Dante-fordító Babits Mihályra, aki „a hontalan Dante fájdalját bele tudta érezni a mi nyelvünkbe”. (TORMAY 2009, 258).

1 Berzeviczy a *Corvina* folyóirat bevezetőjében (*Discorso inaugurale*) említette Tüköry Lajos nevét.

2 Tormay Cécile emlékkonferencia 2012. október 15. Magyar Művészeti Akadémia. Budapest. Különösen Ujváry Gábor (*Kultúrfölény és nacionalizmus*, 147–176) és Papp Barbara (*Nők a politikában*, 177–189) tanulmánya. Tormay beszédéből: „...Hajnal van ma! Ti hoztátok – és mi asszonyok, mint kétezer év előtt a szentírás reggelén, a Golgota tövében, eljöttünk, hogy köszöntsük a feltámadást. Magyar hajnal és keresztény feltámadás a Ti hazatéréstek, egy szörnyű véres Kálvária után, melyben Károlyi, a magyar Judás Iskariót és démoni cinkosai elárulták, megkínózták, kifosztották és megcsúfolták a magyar nemzetet. Történetünk legsötétebb éjszakája volt ez és most olyan ígéretes a reggel, mert eljöttetek. A reménységet fél esztendő óta Horthy Miklósnak hívják Magyarországon és most ő vezérelt ide benneteket, hogy visszafoglaljátok a keresztény Magyarország számára megtévedt, de bűnbánó fővárosát... Ti nemcsak fővárost foglalni, országot hódítani jöttetek!... Asszonyok szólunk hozzátok a magyar főváros felszabadult földjén és hű zálogul felétek nyújtják zászlójukat. Az elmúlt rémuralom hiába ítélte halálra a nemzet büszke színeit, mint egykor a Rákóczi tárogratóit... Ne nyugodjatok, míg bele nem tükröztetek a képét négy folyónk vizébe, míg vissza nem eméltetek a három halmok fölé.” (TORMAY 1937, 18–21)

A *Pokol* (1912) után 1920 márciusában jelent meg a *Purgatórium*. A fordító mindkét főrészt elé néhány soros előszót írt. A két bevezető között jelentős különbség figyelhető meg. Az inkább gyönyörűsége, mint fáradságos munkával, crocei elvek alapján fordított *Pokol* „a ma lehetséges legjobb megoldása e nagy feladatnak”. A „vizontagságos időben” hat esztendei munkával készült el a kedvenc rész, a magyar *Purgatórium*. Ennek előszava a fordítás szakmai kérdései helyett a nemzeti elkötelezettséget hangsúlyozta. Állítása szerint a fordított mű a „legmenthetetlenebbül magyar könyv; az író, akit nemzete kitagadott evvel nem mehet külföldi piacra...vallomás az író nemzetéhez-tartozása mellett; bár vallomás egyúttal a nagy nemzetközi kultúra egysége mellett is”. A Dante ünnepek befejeződése után, 1922 karácsonyán megjelenő *Paradicsom* krisztusi utalásokkal egészítette ki az előbbieket: a fordítás részessé tesz minket a „Föld egyik legnagyobb szellemének kincseiből”, „a magyar nyelv aranyphara mindenesetre méltó, hogy belőle osszák az áldozat borát”. Mint Dante Ádámmal folytatott beszélgetése során (*Par.* XXVI 82–142.), úgy Babits is a nyelv alkalmassá tételében látta a sikeres fordítás titkát. A firenzei költő a nyelvteremtést, ámbar említette az Amor által inspirált költőársakat is, elsősorban saját magának tulajdonítja, erre legfőbb bizonyíték a *Commedia*. A „lelki communió papja”, Babits is hozzá hasonlóan a „mi nemzedékünkéről” írt, nem kis büszkeséggel. „Az az érzésem, hogy bármely más nyelven lehetetlen lett volna ezt a feladatot – még így is – megoldani.” A legnagyobb nehézséget az utolsó *cantica* jelentette. A *Paradicsom* súlyos filozofikus tartalmát kellett a zeneiséggel összeegyeztetni, de talán még „sohasem történt meg ily tökéletesen a Súly és Lebegés e misztikus házassága.” (DANTE 1940, 3–5)³ 1923 tavaszán a *Paradicsom* dedikált példányának („Tormay Cecile-nek igaz rokonérzéssel Babits Mihály”⁴) megküldésével kezdődik a kapcsolat a *Nyugat* és a Klebelsberg Kuno által szorgalmazott *Napkelet* között, amelynek az író volt a főszerkesztője.

A hatszázadik év XV. Benedek *In praeclara summorum* kezdetű enciklikájával Dante egyházi *fortunájában* is megerősítést hozott. A régóta várt eseményt (a *Commediát* már a 14. század elején másolták ferences kolostorokban) megelőzte a pápa beiktatása után másfél hónappal (1914. október 28.) a ravennai érsekhez írt levele, amelyben támogatta a Dante sírját befogadó San Francesco-templom restaurálását. A katolikus credo és a firenzei költő között kiépült egyenes út, mély kapcsolat, sőt belső egység pápai kijelentései (BENEDICTUS PP. XV, 1921) természetesen megerősítő hatással voltak a hazai egyházra és a keresztény értelmiségre is. Amint a Szentatya kiválóan ismerte Dante műveit, úgy az akkori magyar prímás, Csernoch János is.

A belső konszolidáció és a nemzetközi elszigeteltségből való kikerülés szándéka vezette mind a politikai, mind a szellemi élet meghatározó alakjait. A hatszázadik

3 Az idézett előszavak az 1940-es Révai kiadás legelején, *Az első kiadások előszavai* főcím alatt olvashatók: *Pokol* (3.), *Purgatórium* (4.), *Paradicsom* (5.).

4 A témáról: KOLLARITS 2009, 439–464.

évforduló, az ilyen események kínálta alkalmakon jóval túlmutató jelentőséggel bírt. A magyarok meglátták benne a lehetőséget az évezredes kapcsolatok újjáélesztésére, az olasz diplomácia pedig nyitottnak mutatkozott a kezdeményezés iránt. Az ünneplés alkalmat és keretet adott a Trianon után diplomáciai elszigeteltségbe került Magyarországnak, hogy a két nép közötti fegyveres háború szomorú fázisa után visszatérjen közējük a történelmi barátság, testvériség, amelyre az olaszok minden más európai népnél nagyobb hajlandóságot mutattak. Így lett Dante az eleinte főleg kulturális, majd egyre inkább politikai⁵ alapokon is nyugvó olasz-magyar összhang valóságos „karmestere”. Ráadásul a magyar olvasók rendelkezésére immár egy lenyűgöző *Commedia*-fordítás állt, ezáltal az eredeti nyelvet nem ismerő művelt értelmiségi körök is közel kerülhettek annak szellemiségéhez. A főművön kívül jelentős hatása volt a több új fordításban megjelenő *Monarchiának* és *Új életnek*.

Az olasz kormány képviselőjében Gaetano Caracciolo követ az 1921. november 27-i ünnepi megemlékezésen kiemelte Dante szerepét abban, hogy Olaszország nyelvében, politikájában egységes és erős európai állam lett, de ezzel, hangsúlyozta, Róma missziója még nem ért véget (Caracciolo 1921, 19–21)⁶. Magyarország újjászületik és nagy szerep vár rá az új Európában. Dante reménytelen helyzetből való diadalmas kiemelkedésével, a teremtett világhoz hasonló egyetemességével, s ezt kifejező költői erejével olyan *példa*, amely képes volt egy táborba vonni a klérus tagjait, a világi politikusokat, a közszereplőket, a tudományos világ intézményeit és szakembereit mind olasz, mind magyar részről.

Az 1921-es ünnepek nemcsak a történelmi és politikai helyzetről tudósítottak, hanem, időnként velük szorosán összefonódva, a hazai Dante-tanulmányok fő irányairól is. Ezek közül három olyan vállalkozás emelhető ki, amely az egyéni kutatói teljesítményeken⁷ túlmenően szélesebb perspektívába is helyezhető, s nagyobb érdeklődésre tarthatott számot. Az *általános tudományos* irányt leginkább a Korvin Máttyás Társaság (Società Mattia Corvino) és olasz nyelvű folyóirata (*Corvina*) képviselte, a *katolikust* a nem sokkal korábban megalakult Szent István Akadémia (Magyar Katolikus Dante-bizottság), az *irodalmi* az „ökumenikus” *Nyugat*. A *Nyugat* és a

5 „A Korvin Máttyás egyesület munkásságát társadalmi térre is kiterjesztette. Dante halálának hatszázados évfordulója alkalmából 1921-ben olyan meleg emlékünnepeket rendezett, melyekben az újjáéledt politikai rokonszenv már erős szerepet játszott. Erre különös okot szolgáltatott az a tény, hogy Francesco Saverio Nitti miniszterelnök 1920 januárja óta dolgozott a magyar békefeltételek enyhítése érdekében, és hogy Mussolini a Popolo d’Italiában még hatalomra jutása előtt állást foglalt a revízió mellett, melynek szükségét 1922. november 16-i első miniszterelnöki beszédében is hangsúlyozta. Ezentúl a népszövetség kedvezőtlenül hangolt fóruma előtt Magyarország mindig számíthatott a fasiszta Olaszország támogatására.” KOLTAY-KASTNER 1941, 77.

6 Caracciolo fölött három évvel később Berzeviczy elnök tartott gyászbeszédet az MTA épületében (BERZEVICZY 1924, 5–16). A követ jelentős szerepet játszott abban, hogy az olaszok elválással egymástól Magyarországnak és Ausztria világháborús szerepét, s hogy a diplomáciai kapcsolatok a történelmi barátság alapján induljanak újra, sőt rész vett a soproni népszavazás olasz támogatásában is.

7 Ilyennek tekinthetők a viszonylag magas olvasottságú önálló kötetek: HONTI 1921, RADÓ 1921.

Corvina ünnepi Dante számai megjelentek az évforduló évében, az előbbi 1921 szeptemberében, az utóbbi decemberben. Ellenben a Szent István Akadémia ünnepi kötete csak három évvel később látott napvilágot.

A transzcendentális harmadik

A világháborúból kijövet, 1920 májusában, az MTA elnöke, az italianista Berzeviczy Albert vezetésével Korvin Mátyás Társaság névvel olasz–magyar baráti együttműködés jött létre. Az általa kiadott olasz nyelvű folyóirat (*Corvina. Rivista di scienze, lettere ed arti della Società ungherese-italiana Mattia Corvino diretta dal presidente Alberto Berzeviczy e dai segretari Tiberio Gerevich e Luigi Zambra*) második száma az évfordulós ünnepségeken elhangzó előadások egy részét tartalmazta. A társaság 1921. május 1. és december 15. közötti időszakban különböző helyszíneken nyolc tudományos ülészakot szervezett, összesen mintegy két tucat előadás hangzott el. Ezen kívül több bemutató, képzőművészeti kiadvány (pl. Dante Gabriel Rossetti Dante-illusztrációi), kiállítás és zenei esemény szervezésében vett részt.⁸

Az 1921. november 27-én tartott ünnepi megemlékezés bevezetőjét Berzeviczy tartotta. Az előadás *Le confessioni di Dante* címen a *Corvina* első évfolyamának Dante számában megjelent. Az alkalom diktálta követelmény volt az ember és műve „üzene-
tének” aktualizálása. Az olasz nyelvű írás hangsúlyozza, hogy az akkori és a mostani nézőpontok között hatalmas különbséget figyelhetünk, ugyanakkor az eltelt századok fejlődése és eseményei lényegében Dante álmát valósították meg. Vagyis helyes viszonyt kell kialakítani a patriotizmus és a katolicizmus, a nemzeti és az egyetemes szempontok érvényesítésekor, s ezt Róma ma is érvényes missziója tudatában kell tenni. Példaként állhat előttünk Olaszország, amely „rab Itáliából” egységes erős állam lett. Egységes a költő, államférfi, próféta és hazafi Dante csodálatában is.

Az évfordulós megemlékezéseknek nemigen volt szűkebb értelemben vett filológiai témája, egy azonban figyelmet érdemel. Berzeviczy az alábbi formában, múlt időben parafrázálta a *Purg.* V 13. hendekaszillabusát: „*segui il suo corso e lasciò dir la gente*” (BERZEVICZY 1921, 10). Ez a sor ebben a formában sem jelen, sem múlt időben nem található meg a *Commediában*. Helyette itt a *Vien dietro a me, e lascia dir le genti* áll, illetve a *Pok.* XV 55. *Se tu segui tua stella, / non puoi fallire a glorioso porto*. Tartalmát tekintve e nem létező kompozícióval zárta Karl Marx *Das Kapital* 1867-es hamburgi kiadásának londoni keltezésű előszavát, mely máig állandóan (és hibásan) idézett mottóvá vált. A furcsa egybeesés mögött valószínűleg egy harmadik, mindkettőnél korábbi félreolvasás áll. A politikai okokból Itáliából Angliába emigrálni kényszerült, titkos társaságokhoz tartozó Gabriel Rossetti merőben új, misztikus szöveginterpretációval állt elő. Gabriel Rossetti hatkötetes *Commedia*

8 Le feste Dantesche della SMC, *Corvina* 1(1921) I. 89–94.

kiadásának *La vita di Dante* című bevezető részében olvasható a következő mondat: *Segui il tuo corso e lascia dir le genti* (DANTE 1826, XXXIII). (Az irodalomtörténész fia, Dante Gabriel Rossetti jelentős hatást gyakorolt a magyar szellemi életre, nemcsak a festőkre, hanem az irodalmárookra is. Berzeviczy bevezetőjével megjelent Ferenczi Zoltán *Új élet* fordítása, a preraffaelita művész illusztrációival.)⁹

Az *akkor és most* összefüggését, vagyis az aktualizálhatóság elvi lehetőségét az örök, keresztény érték mint harmadik, felsőbb elem garantálja. Vass József katolikus pap, vallás- és közoktatásügyi miniszter Dante nagyságát és állandó érvényességét az emberben lévő kétféle, engedelmeskedő, illetve az isteni tartalmat szent ágostoni módon hordozó felsőbbrendű, parancsoló én érvényre jutásával magyarázta, másodlagos szerepet juttatva a nyelvi és poétikai innovációknak. A földön a személyiség nem válhat teljessé, mégis önmaga egyre tökéletesebb formáját kell a teremtett világgal való folyamatos együttműködésben megalkotnia. Így indult útra Dante a szívébe helyezett vággyal (*Pok.* II 136–7.). A magyar nemzet ragyogó korszakaiban magába fogadta az olasz (reneszánsz) szellemet, most Dantéval mint vezetővel egy akarattal indul újra útra. A költő és a nemzet párhuzamos útját a miniszter didaktikus formában jelölte ki. „La nazione ungherese anche si consola nel momento in cui deve attraversare l’inferno della sua desolazione per giungere alla purificazione ed alla sua sublimazione nazionale.”¹⁰

Csernoch János bíboros a Szent István Társaság ülésén (1921. április 28.) tartott előadásán Dante kapcsán a tapasztalat és reveláció keresztény harmóniájáról beszélt (CSERNOCH 1921, 13–18). A teológiai szempontból is felkészült költő értelmi, művészi adottságai és az isteni kegyelem segítségével volt képes leírni az emberiségnek a tisztuláson keresztül az igazi szabadság birtoklásáig vezető útját. Isten birodalma közöttünk, bennünk van: ez a tudat erősítette Dantét a megváltoztathatatlannak bizonyult, fájdalmas száműzetés idején. Valójában sokkal inkább Firenzének volt szüksége Dantéra, mint fordítva. Számára bármely hely elegendő volt, ahol láthatta a Napot, a csillagokat, ahol az elméjében birtokolt örök igazságokról gondolkodhatott (ez utalás a tizenkettedik episztola végére, *nunquam Florentiam introibo*; a sor parafrázisát Babits is idézte). Korunk belekóstolt Dante poklába, súlyos hibákat követtünk el, de számunkra is eljött a kiemelkedés ideje. A világ erkölcsi rendje nem épülhet destruktív erőkre, ezeket le kell győznünk, ha az élet szabadságát élvezni akarjuk. „Pontosan ezekben az időkben kell Dante gondolatát alkalmaznunk.” A hercegprímás XV. Benedek tanulmányozásra felszólító enciklikájának fő gondolatait a magyarokra adaptálva buzdított arra, hogy szívünkbe az ő szellemét, hajlíthatatlanságát, keresztény hitét ültessük. Mély istenhite, amely a nagy nyomorúság,

9 Ebben az esztendőben még két sokat hivatkozott fordítás jelent meg: Radó Antalé (*Pokol*) és Balanyi Györgyé (*Monarchia*). Dante szerepéről a milleniumi és a 600. évforduló közötti időszak képzőművészetében és költészetében: KESERŰ 1986, 851–876.

10 „A magyar nemzet akkor is vigasztalódik, amikor szenvedéseinek poklán kell áthaladnia, hogy elérje a megtisztulást és a nemzet felemelkedését.” VASS 1921, 29.

a mérhetetlen szenvedések és harcok ellenére is töretlen és hajlíthatatlan maradt, például szolgáljon a mi kálváriánk napjaiban. Ha híven követjük őt, gyors léptekkel érhetjük el a ma még keresztre feszített magyar igazság feltámadását. Hatszáz év távlatából a költő egyéni sorsa és népünk kálváriája között felállított tipológiai hasonlóság teológiai és erkölcsi alapokon nyugodott, de Danténak, folytatta a szerző, példává kell válnia abban is, hogy ne álljunk meg itt, hanem a minta alapján építő cselekvésbe kezdjünk.

A 1921-es esztendő Dante magyar kritikátörténetében a katolikus körökön kívül zsidó (Radó Antal, Honti Rezső) és református tudósok komoly helyet foglalnak el. Ebben kiemelkedő szerepe volt a református lelkész és művészettörténész, Fülep Lajosnak, aki természetesen nem szerepelt a katolikus ünnepeken. Ő főleg korábbi, itáliai Dante-kutatásai alapján a *Nyugat*¹¹ és az akkor indult *Hit és Élet* című debreceni folyóirat évfordulós számában (1921. szept. 25, 1–3) írt rövidebb tanulmányokat. Az utóbbiba Révész Imre szerkesztő, későbbi püspök felkérésére. A hatszázadik évfordulós tanulmányok közül a későbbi magyar kutatók, főleg filozófiatörténészek Fülep Lajos írásaira hivatkoztak legtöbbször: KAPOSÍ Márton (2001, 179–186), KELEMEN János (1993, 73–87), SZABÓ Tibor (2003, 85–88), illetve SALLAY Géza (1986, 26–32) és újabban GOSZTONYI Ferenc (2016, 259–278). Fülep firenzei tanulmányútja elején kezdett el foglalkozni Dantéval Alexander Bernát filozófiatörténész biztatására, aki készülődve egyetemes irodalomtörténetéhez kért tőle Dante-fejezetet, amit kelleetlenül vállalt (FÜLEP 1990, 125–132, 147).

1908 nyarán Itáliában nemcsak Babits Mihály köteleződött el évtizedekre Dante mellett, hanem Fülep is, aki specialistának tartotta magát a dantológia terén (FÜLEP 1995, 210): 15 ív terjedelmű eredeti írását volt kénytelen összesűríteni 5-re.¹² Fülep Dante-tanulmányainak terjedelmileg legnagyobb része csak halála után, 1988 és 1998 között jelent meg a posztumusz *Egybegyűjtött írások* több kötetében és a *Művészet és világnézet* című könyvben (FÜLEP 1976). Személyes kapcsolatban állt a *teológus* Dante legnagyobb tekintélyű kutatójával, Pierre Mandonnet¹³ domonkos-rendi szerzetessel, aki 1921-ben a Société Thomiste elnöke lett. Fülepet az említett

11 *Nyugat* 1921. 18. szám, szeptember 16, 1369–1382: *Készülő nagyobb Dante-mű fejezeteiből* (Dante, A „Vita nuova”, A „Divina Commedia”, Egy canzone és egy szonett I–II).

12 Nagyjából ekkora a terjedelme az *Egybegyűjtött írások* II-ben közölt Dante-tanulmánynak, FÜLEP 1995, 210–272.

13 A belga teológusra név szerint nem hivatkozott. A kritikátörténeti fordulatról szólva Fülep, aki nem adott a ma szokásoshoz hasonló lábjegyzeteket és bibliográfiát, összefoglalóan az alábbiakat említette: „Dante esztétikai és filozófiai megértésének kora a romantikusokkal kezdődik, akiknek, mint néhány más nagyságot, jóformán a feledésből és mellőzöttségéből kellett őt napvilágra hozniok. A Commedia sorsában korszakos jelentőségű Schelling 1803-ból való alig néhány oldalnyi tanulmánya: *Über Dante in philosophischer Beziehung* „K. Vossler: *Die göttliche Komödie*, Heidelberg 1907–1910, E. Moore: *Studies in Dante*, Oxford 1896–1899–1903; Fr. de Sanctis: *Storia della letteratura italiana*, Napoli; Scartazzini kommentárjai; Zingarelli: *Dante*, Milano; Hettinger *Die göttliche Komödie*, Freiburg 1879; F. X. Kraus: *Dante*, Berlin 1897, stb.” FÜLEP 1995, 272.

felkérésén túl egy másik megfontolás is befolyásolta. Összefoglaló művet szándékozott írni a modern individualizmus kialakulásáról. Az első fejezet Szent Ferencről, a második Dantéről szólt volna. Ez a terv nem valósult meg, de az általános felől közelítő szemléletmód megmaradt. Nem mondott ugyan le a történetiségről (pl. „Dante ízig-vérig hű, ortodox katolikus és egyházának hű fia”, FÜLEP 1995, 211), de ezek a megállapítások éppúgy háttérbe szorultak, mint a filológiai, vagy a költői megformáltság elemei (a *rím* szó is csak néhányszor szerepel). A kutatási irányt Schelling megállapításai („Ha egykor a hierarchikus rend emlékezete semmivé foszlana, mindig helyre lehetne állítani abból a képből, amelyet Dante költeménye rajzolt róla”, SCHELLING 1991, 149) jelölték ki. Álljon itt néhány jellemző idézet Füleptől. A *Hit és Életben* megjelent cikkben olvasható, hogy az „örökkévalóság-szempontra” az, „amelyből [Dante] az élet minden jelenségét nézi” (FÜLEP 1995, 213). A *Dante-tanulmányból*: „Dante útja, epikai végbemenés nélkül való lírai variáció, aritmetikai haladvány, tiszta bensőség (FÜLEP 1995, 270), továbbá: „a költészet tehát az isteninek kijövele a láthatatlanból a láthatóba... theophania. A költészet látható teológia...” (FÜLEP 1976, 245). Az *akkor és ott* látszatvalóságának mint „bálványnak” el kell tűnnie, hogy csak a tiszta ideál maradjon meg (az ember-Krisztus és a földi Beatrice halála, aki mint Szentlélek jelenik meg ismét). Az *ideál* a tudati és művészi képzetek teljességével fejezhető ki: „A *Commedia* skolasztikus tektonikával épült misztikus lírai költemény” (FÜLEP 1995, 267).

Az ilyen, és az ezekhez hasonló, bármennyire is elgondolkodtató mondatok (hogy érvényesek-e, nem tudjuk) a romantikus és teológiai Dante-interpretációk alig legyőzhető nehézségeit is elárulják. Úgy tűnik, csak elvileg feszül távolság a műelemző szempontja és a tanulmányozni kívánt mű között. A valóságban gyakran elvész a szükséges kívülállás, s ezáltal csorbulhat az elvárható ténszerűség. A kutató nem arra vállalkozik, hogy leírjon valami tőle független valóságot, mint a tudós a természet jelenségeit, hanem teljesen a mű által megjelenített világ vonzáskörébe kerül. Mintha a középkori hermeneutika három szellemi jelentésszintjéhez hozzátenne egy negyediket, a reá vonatkozót. A tanulmányokban a racionális teória, a pontos meghatározások, az igazolhatóság ugyanakkor háttérbe szorulnak. A Dantéval azonosult általános eszme, *idea* alapján a kutató ugyanúgy a képi, figurális kifejezőmóddhoz folyamodik, metaforikus és szimbolikus eszközökkel próbálja megmagyarázni, olvasójához közelebb vinni a *Commediát*, *másként* mondva ugyanazt, amit a költő. Az interpretáció így a művel párhuzamos kijelentések sorozatává válik.

A teológiai igazságokból, a közös, felsőbb *harmadikból* való kiindulás a Dantét történetileg 1921 Magyarországra aktualizáló tanulmányokban is, rejtettebben ugyan, de fellelhető. Hiszen a kutató szem ilyenkor azokat a történelemben örökké érvényes törvényeket keresi, melyek az alkotáshoz képest külsők ugyan, de ténszerűen benne vannak a műben, s bármikor, elkülönítve a konkrét helyzettől, más korokra is érvényesen alkalmazhatók, számunkra ismételtető eseménysor példájaként állhatnak.

A fordítást tekintve filológiai témát érintett, több más mellett, a Dante Magyarországon téma legkiválóbb szakértője, Kaposy (Kaposi) József áldozópap és hitoktató. Szerinte a költő hazánk iránt „szeretetteljes szimpátiával” viseltetett. A ránk vonatkozó, boldog Magyarország-prófécia (*Par.* XIX 142–143.) „malmenare” szavának Szász Károly általi „tévútra vinni” fordítását tartja a legjobbnak, szemben a másutt feltűnő „zsarolni” vagy a „gyötörtetni” főnévi igenevekkal. A magyar kutató szerint Dante érezte, hogy a csalással trónra került III. Endre, valamint a halála után jelentkező többi trónkövetelő veszélyt jelent a magyarok számára, s kizárólag barátja fia, Károly Róbert lesz képes egyenesbe hozni, a boldogság felé vezetni a magyarok sorsát: „sarà beata, se in avvenire non si lascerà più malmenare”. Magyarországi Mária unokája példáját idézve Kaposy azt sugalmazza, ma is Dantét és az olaszokat kell követnünk. A magyar jövőre vonatkozó dantei üzenet ugyan továbbra is eléggé enigmatikus, de a költő szándéka egyértelmű, aktualitása nyilvánvaló (KAPOSY 1921, 41–42).

Az ibi et tum méltósága

Az olasz frontról, majd a szicíliai fogságból a *Vita nuova* fordításával hazaérkező Eugenio Kastner (Koltay-Kastner Jenő) a *Corvina* folyóirat egyik állandó szerzője lett. Az *Il realismo di Dante* című írásának elején Kastner az egyedi és általános viszonyára vonatkozó elvi kérdést fejtegette. Az egyik oldalon a költő korábbi véleménye, a *Vita nuova* és a *Vendégség* egyes kitételei állnak: „rappresentare la realtà come serva fedele di qualche idea astratta” (úgy kell ábrázolni a valóságot, mint valamely idea hűséges szolgálólányát, KASTNER 1921, 48). A másikon későbbi álláspontja. A változásban szerepet játszottak a száműzött Dante nehezen megérlett tapasztalatai. A boëthiusi Donna-Filosofia „kegyetlennek” mutatkozott irányában, s ezért a költő elfordult tőle, egyre nagyobb teret engedve a hús-vér valóságnak, s hátrébb húzta, tegyük hozzá, szerencsére, a teológusok számára fontos *harmadik* komponenst. „Tutte le astrazioni si trasformano in verità individuale e vissuta, tutti gli spettri pallidi del medio evo diventano corpi vivi nella Divina Commedia” (Minden egyes absztrakció egyéni és átélt igazsággá alakul át, a középkor sápadt csontvázai az *Isteni színjátékban* élő testet öltenek, KASTNER 1921, 49).

A hangsúlyozott allegorizmus olyan kritikai magatartást sugall, amely szerint a művével (és sorsával) idő felettivé emelkedő költő példája és tanítása (vagy annak valamely eleme) bármely későbbi korban *hic et nunc* aktivizálható, elválasztva őket a születés körülményeitől. Kastner az általánossal szemben az *akkor és ott*, az *ibi et tum* történetiségének és konkrétságának a jelentőségét emelte ki. Szerinte Dante poétikájának alapelvét legvilágosabban a *Par.* IV. 40–43-ban fogalmazta meg, ahol az idea helyett a közvetlen tapasztalást tette meg a művészi inspiráció kiinduló pontjaul: ami méltó az értelemhez, az érzékektől veszi kezdetét. Ennek hangsúlyozása

nyilván valamelyest gyengítette Dante szavainak a *másként* mondásában megnyilvánuló általános, koroktól független érvényességét. Ezzel nyilvánvalóan gyengült a költő társadalmi helyzete, tevékenysége és tanítása, a 20. századra vonatkozó „áthálásának” elvi megalapozottsága és közvetlen vagy közvetett alkalmazhatósága.

A *viktorinus* Kastner az allegorizmusával azonos rangra emelte az életmű történeti vagy *litterális* értelmét, mai értelemben vett realizmusát. A helyes kritikai megközelítés mindkettő figyelembevétele: a két alapvető jelentésréteg egyenrangúsága példájára Kastner Beatrice meghatározását hozta, aki „la fede cristiana ed una graziosa giovinetta fiorentina in una medesima persona” (ugyanabban a személyben kedves firenzei lány és a keresztény hit, KASTNER 1921, 50). Az *allegoria* szó helyett Koltay gyakran a Dante által ebben az értelemben ismeretlen *simbolót* használta, amely Goethe distinkciója szerint elválaszthatatlan az egyedi létezőtől „Il vero diventa un ideale così sublime nella fantasia di Dante, che può ricevere naturalmente il significato simbolico, non dimenticando però neppure la propria nascita.” (Az igaz olyan fenséges eszmévé válik Dante képzeletében, hogy természet-szerűen kaphat szimbolikus jelentést, nem felejtve el azonban saját születését sem, KASTNER 1921, 59).

A Magyar Tudományos Akadémia mint a *donna gentile* háza

A Berzeviczy vezette Magyar Tudományos Akadémiával és a Korvin Mátyás társasággal párhuzamosan, közöttük lévő személyi átfedésekkel, egy másik, elnevezésében is katolikus Dante-bizottság alakult. Ehhez keretet az 1915-ben Csernoch János bíboros-hercegprímás által alapított Szent István Akadémia biztosított, amely 1921. január 21-i ülésén döntött a Dante-bizottság feladatairól és összetételéről (*Dante-émlékkönyv* 1924, 94–95). A *katolikus* bizottság díszelnökei: Csernoch János, Lorenzo Schioppa pápai nuncius, József herceg; társelnökei: Prohászka Ottokár székesfehérvári, Rott Nándor veszprémi püspök, Berzeviczy Aladár, gróf Apponyi Albert (1921. május 7-től a Szent István Akadémia elnöke), Székely István másodelnök, Vass József, Fraknói Vilmos prelátus, Hanuy Ferenc rektor voltak. A bizottság főtítkára Reiner János, védői és tagjai voltak többek között Klebelsberg Kuno, Tormay Cécile, Balanyi György piarista szerzetes, Gárdonyi Géza, Gerevich Tibor¹⁴. (A „nagy hiányzó” Babits Mihály volt.) A pápai enciklika céljaihoz igazodva a bizottság elhatározta Dante műveinek terjesztését, megünnepeztetését a középiskolákban, irodalmi intézetekben, népszerűsítő kiadványban. Ünnepi ülést rendezett, emlékkönyvet adott ki, s képviseltette magát a Dante ravennai sírjánál rendezett

14 A Comitato Ungherese megalakulása ismertté vált Olaszországban is. A ravennai „*Il VI° Centenario Dantesco. Bollettino del Comitato Cattolico per l'omaggio a Dante Alighieri*” adott róla hírt: 1921. 3–4 (Maggio-Agosto)

emlékünnepeken. A bizottság 1921 kora nyarán kezdte meg működését. Az eredetileg korábbra tervezett ünnepi ülést a dantista pápa halála miatt végül 1922. február 12-én tartották meg a Fővárosi Vigadó nagytermében. A történelmi és politikai parallelizmusok itt is megjelentek (főleg Concha előadásában), de föléjük emelkedett a teológiai eszmék művészi ábrázolása mikéntjének a problémája. Az elhangzott előadások 1924-ben díszes albumban jelentek meg (*Dante-émlékkönyv* 1924).

Gróf Apponyi elnök a Dante-bizottság alakulásához képest szinte napra pontosan egy évvel korábban a Párizsba küldött magyar delegáció vezetőjeként felszólalt a párizsi békekonferencián. A győztesek előtt 1920. január 16-án francia és angol nyelven mondott nagyhatású beszédét olaszul, az olaszokhoz fordulva zárta, kifejezve mélységes tiszteletünket a *másik, az igazi Olaszország* iránt¹⁵. A „*két nemzet közösen küzdött régi jogtalanságok ellen, a szabadságért*”. A beszéd egyik fontos mondata: „*la rétribution devrait être proportionnelle au degré de la culpabilité*”¹⁶ (a megtorlásnak... arányban kellene állnia a bűnösség mértékével) Dante egyik sorát szó szerint ismétli: „*sia colpa e duol d'una misura*” (Purg. XXX 108.).

Az 1924-ben megjelent ünnepi kötet első tanulmányát a korabeli magyar katolikus szellemi életet meghatározó, filozófiai-teológiai és hitterjesztői-apostoli képességekkel egyaránt megáldott Prohászka Ottokár írta. Számára, mint a világot Dante univerzumához mérő sok más gondolkodó számára, Dante akkor is hivatkozási pont volt, amikor az élet, a hit vagy kultúra egyéb dolgairól esett szó. Sőt, nemcsak a szellemi, hanem a politikai élet kérdéseiben is zsinórmértékként szolgált. Prohászka a pápai tévedhetlenséget elvető, a *Paradicsom*ot magyarázatokkal ellátó Ignaz von Döllinger bajor liberális teológust idézte: „minden államférfiúnak, mielőtt fontos dologban döntene, a D. Commediából kellene valamit olvasnia, hogy döntésében segítse” (PROHÁSZKA 1924, 17), vagyis képes legyen annak földi és égi következményeit felmérni. A „héber svindli” (Kun Béla tanácsköztársasága), az idegen megszállás, a Szent Istváni haza elvesztése, a bolsevizmus térhódítása olyan veszélyes helyzetet teremtett, amely határozott társadalmi feladatvállalásra készítette az egyházat és kijelölte társadalmi tevékenységének fő céljait. E vonatkozásban a *De Monarchia* lehetett az iránymutató. Az egyháznak az állammal való együttműködését nemcsak a szószékekről kell hirdetni, hanem olyan (történeti) kultúráképet kell kialakítani, amely konkrét példák alapján bizonyítja a jó célért való közös fellépés elméleti megalapozottságát és gyakorlati hasznosságát. A mai állapotok, hangsúlyozta, fő elemeiben szinte azonosak a Dante által (VIII. Bonifác pápa ellen) áhított helyzettel: a kard és a pásztorbot, a temporális és a spirituális hatalom egymástól elválasztva, de csakis közösen vezethetik megfelelő irányba a testből és lélekből álló emberek földi közösségét. Az *instrumentum regni* szellemében konfliktusmentes lehet kettőjük viszonya.

15 Jelen volt Saverio Nitti olasz miniszterelnök is.

16 A szöveg: Bodleian Libraries, University of Oxford https://classic.europeana.eu/portal/hu/record/9200143/BibliographicResource_2000069292183.html

A Schütz Antal által szerkesztett, huszonöt kötetes életműben három önálló Dante-tanulmány található¹⁷. A tizenkettedik kötetben az 1921. május 8-án tartott akadémiai székfoglaló¹⁸ és az ünnepi ülésen elhangzott beszéd írásos¹⁹ változata olvasható, a huszadikban egy harmadik, 1922-es keltezésű *Dante* című írás, amely először a Katholikus Népszövetség 1922-i évfolyamának első füzetében látott napvilágot. Mindhárom (inkább egymás kiegészítésének, mint ismétlésének tekinthető) néhány hónapos eltéréssel írt tanulmány konklúziója ugyanaz: „Ha pedig arra gondolok, hogy a szétszaggatott Itáliának öntudatára hozta nemzeti föladatát, egységes nemzeti föltámadását, akkor úgy érzem, hogy ez ihletett lapokról felénk is a nemzeti föltámadás páthosza száll”. A csonka Magyarország is boldog lehet „ha nem hagyja magát elszakíttatni ezredéves alapjairól, ha megtartja kereszténységét, s megőrzi nemzeti géniuszát” (PROHÁSZKA 1928–1929, 331). Így az út a jelenlegi pokolból a purgatóriumon keresztül „alle stelle” fog vezetni. A februári beszéd ugyancsak az „alle stellével” zárult: „Vigye ez a Dante-ünnep is a letiport magyarságot a krisztusi mennyország s a földi boldogság s az egységes Magyarország csillagai felé.” (PROHÁSZKA 1924, 21). Végül az 1922-es tanulmány zárása is a hazafiság és nemzetköziség helyes viszonyát tárgyalta. A Trianon után ezer sebből vérző, a népek által kitagadott országban nem könnyű megfejtetni, hogy mit üzen a *poema sacro*: „Nekem úgy látszik, hogy azt, hogy hiszek egy hazában, hiszek egy isteni örök igazságban, hiszek Magyarország feltámadásában” (PROHÁSZKA 1928–1929b, 237).

Commedia: alakot öltött élő teológia

Prohászka Dante-tanulmányainak állandóan visszatérő eleme a vertikalizmus. Sokféle hasonlat, nyelvi vagy költői alakzat nyitja meg a magasság dimenzióját. A fenséges felé vezető tekintet nem a földi, hanem az égi reáliákat kutatja. Dante a bűnös világot is Isten világaként szemlélte, melyet nem magára hagyni, hanem fölemelni kell (PROHÁSZKA 1924, 21). Felülről hívó erő a szerelem. A trubadúrok (poétikai szempontból Prohászka Dante elődeinek tekinti őket) *erosza* „nem szerelem, hanem tisztább, nemesebb szférák felé vezető vonzalom” (PROHÁSZKA 1924, 20). Csak az epifániát megélt, az isteni tanokat, az üdvözítő szándékot meghalló, „Numine afflata poësis” lehet képes erre. A költői inspiráció forrása nem a valóságosan élt Beatrice, a firenzei Portinari lánya volt; a természetestől elválasztott, idealizált lény

17 *Dante* (1921 – ez volt Prohászka akadémiai székfoglalója), *A középkori szellemi élet összefoglalása a Divina Commediában* (1922), és *Dante* (1922) <http://www.ppek.hu/k850.htm>

18 *Dante* (PROHÁSZKA 1928–1929, 309–332). A székfoglaló provokatívnak tűnő szavakkal kezdődik: a „Magyar Tud. Akadémia is a 'donna gentile' háza”, de, folytatja, „természettudomány alapon világnézet nem épülhet”, a műből kisugárzó erkölcsi és esztétikai értékeket kell észrevenni (310).

19 *A középkori szellemi élet összefoglalása a Divina Commediában* (PROHÁSZKA 1928–1929, 332–339) megjelent a Dante-émlékkönyvben is.

(szépség, hit, erény, igazság) vezeti Dantét. Olyannyira, hogy a *közbenjáró* elveszíti valóságos evilági lényhez köthető személyiségét, és kisbetűvel írt allegóriává vagy szimbólummá válik. Hasonlóan ahhoz, ahogyan a zseniális festő tetszetős modelljéből eszményi szépségű Madonna lesz. A *fede beatrice* Paradicsom felé vezető út, a közbülső fázis, amely megköveteli a költőtől az egyre magasabb szintre emelkedést, az emberiből való kiemelkedést (PROHÁSZKA 1928–1929, 316). Isten színe látására azonban még az „égbe emelő hit” sem tehetné képessé Dantét. Ehhez fentről meg kell kapnia a „lumen gloriae”-t. Bernát azért imádkozik a Szűzhöz, hogy patronáltja részesüljön a legnagyobb kegyben, vagyis látásának annyi ereje legyen, hogy a hitet már birtokló élő ember számára feltárulkozzon a *visione beatrice*, ami után, tudjuk, bekövetkezik az Istennel való misztikus egyesülés. A *fede beatrice* visszalép, hogy a „visione beatrice, a színről színre való, boldogító látás s ezzel együtt a lélek megistenülése lépjen helyébe. Dante is meglátja az Istent...” (PROHÁSZKA 1924, 13). Dante az égbetörés géniusza. „Ez a genius csupa cselekvés, akarás és tett. Nem tagadja az élet örvényes éjszakáit, nem az őserdőnek rémes árnyait; szemében tükröződnek ugyan a fenevadak szemeinek zöldes, kékes, vérvörös tüzei: de az ő ereje nagyobb, mert felsőbb és isteni. E geniusnak nagy előnye, hogy nemcsak nyomorúságaira s a poklokra eszmél rá, hanem ráeszmél az isteni erőkre, melyek által tisztul, emelkedik és győz” (PROHÁSZKA 1928–1929, 317).

A megjelenített események és alakok kettős természetűek: valóságos történeti (mitológiai) előfordulásuk fölött – a tipológiai szimbolizmus elvei szerint – ott áll igazi és örök értékük, üdvtörténeti jelentőségük. A jelenséget ugyanakkor a költőnek a lehető legnagyobb gondossággal kell megfigyelnie és ábrázolnia, mert csakis így juthatunk közelebb a transzcendens igazsághoz. Dantét nem a skolasztika fogalmi rendszere inspirálta, hanem a hitből származó valóságlátás és erő. A spekuláció sohasem elegendő, mivel nem teremt életet. A költői „alakteremtő” igazság csak annyiban teológiai, amennyiben erre a művészi ábrázolásnak szüksége van: a „költemény strukturáját szem előtt tartva, a históriákban s adatokban rejlő s azokból kisugárzó erkölcsi s esztétikai értékeket kell észrevenni”. Amit Dante teológiai kérdésekről írt, messze elmaradt Szent Tamás rendszerétől. Nem sokat veszítettünk azzal, hogy nem készültek el a *Convivio* további fejezetei, s a költészetről való tudás nagy része már adott volt, mire Dante munkához látott. Minden építők ott hevert a földön, „csak a művészi kéz hiányzott, mely a »pondust«, a »numerust« hozta volna e káoszba... hasonló volt ő e részben ahhoz az Amphionhoz, Theba építőjéhez, kiről a »Divina Commedia« is emlékezik. A rege szerint Amphion a köveket énekével hozta mozgásba s így építette föl az istenek városát” (PROHÁSZKA 1928–1929, 320).

A *Színjáték* utolérhetetlen nagysága a szerző szerint három tényezővel magyarázható. Mindenekelőtt a költő utolérhetetlen tehetségével; különlegesen éles valóságlátásával, amely a nyugati kultúrát ihlető közös keresztény meggyőződésből fakad; illetve a pokol mélyétől a mennyország csúcsáig minden fokozatot magába foglaló pátoszával.

Prohászka a *Színjátékot*, amelyben „az egész katolikus theológia nyer életet és alakot” (PROHÁSZKA 1924, 11) összehasonlította a *Fausttal*, az előbbinek nyújtva a pálmát. Goethe, állítja, képtelen volt választ adni a végső kérdésre, egyáltalán nem meggyőző a mű (tegyük hozzá, dantei hatást mutató) egészéhez szervesen nem kapcsolódó lezárása²⁰. Dante küzdelmek árán legyőzi a gonoszt, Faust viszont folyamatosan küzd vele, sok aljas tettet elkövetve. S végül azért marad felül, mert az ember jobb, mint az ördög. Nem egyének, hanem „fajsúlyok” állnak szemben egymással. Faust és Mephisztó olyan, mint az edényben összerázott olaj és víz: végül az előbbi kerül a másik fölé, de a küzdelemnek nincs tragikuma. „Mily különbség a középkori, hatalmas Isten-fogalom, azután a küzdelmes, de Isten kegyelméből győzelmes üdvözülés s Goethe s Madách hasonló problémákat oldozgató kísérletei közt! Ott a jó győz s nem a rossz; de a jónak küzdenie kell s így ér föl a paradísóba; míg ellenben Faust nem bír az életnek egységes s győzelmes megoldást adni; az *Ember Tragédiája*-ban pedig egyáltalában nem értjük, hogy minek küzdjünk küzdve, mikor az emberiség történelme csupa kudarcz és fintor? A *Divina Commedia* iránya az ascensio... Az egyéniség és pátosz nélküli Faust csak homokszem, a lét súlypontja a tömegben és a folyamatban van: ez pedig egy neme a bolsevizmusnak” (PROHÁSZKA 1928–1929, 322–323). (Prohászka az idézeteket Babits Mihály fordításában közölte, de nem említette a fordító nevét. A *Paradicsom* a tanulmányok írása idején még nem jelent meg, ezeket a székfoglaló szövege olasz eredetiben hozta.)

Az 1922. februári megemlékezés második előadását az olasz családból származó Concha Győző jogfilozófus tartotta. Magyar nyelvű, de latin című előadásának a címe: *Dantis Florentini De Monarchia libri tres*. A sacerdotium és az imperium eredetére, viszonyára, az egyetemes államra, Rómának a keresztény világban játszott szerepére vonatkozó fő dantei gondolatok összefoglalása után Concha felteszi a kérdést: a császár *auctoritasa* egyenesen Istentől függ-e, vagy valamelyik helyettesétől, esetleg Pétertől (egyháztól)? Majd egy eléggé meglepő állítást fogalmaz meg. „Eddigi részeiben bölcselmi jellegű munkája e felelet által a XIV. század eleji aktuális napi politika publicisztikai iratává válik” (CONCHA 1924, 37). A két szuverén hatalom elvileg világosan elválasztott körére azonban a konkrét erőviszonyok mindig rávetik az árnyékukat. Dante művében a hatalmi vetélkedésre vonatkozó egyes érvek (Konstantin adománylevele, *Traslatio Imperii*) mára megdőltek, mások „bölcséleti értéke” viszont ma is érvényes. Az egyház lényege Krisztus élő „misztikus teste”, ennél fogva a világ kormányzása nem rá tartozik. A pápa a hit, a császár a bölcsesség által vezeti az emberiséget, az előbbi az örök, az utóbbi az időbeli boldogság felé. Tehát a földi uralkodó hatalma is közvetlenül Istentől való. Elkerülhetetlenül fel kell tenni azonban a kérdést: „Mi lesz, ha a két önálló hatalom ellenkező irányban halad?” (CONCHA 1924, 41) Dante, tegyük hozzá, az élet, a hit és a költészet minden

20 A „költemény végén szereplő Madonna s az angyalok csak kölcsönként dekorációk”. PROHÁSZKA, 1928–1929, 324.

területén *monomániásan* kereste a három személyű egy Isten megnyilvánulásait, a kiemelkedő közepet, páratlan számot, az *egységet*. A dualisztikus hatalmi szemléletnek, a teoretikusan egyenlő erők soha el nem dőlő szakadatlan küzdelmének nemigen látjuk másutt sem a nyomát, mert egy ilyen küzdelem örökké tartana, s ez nem emberi dimenzió.

Concha bizonyítja, hogy nincs is így. Dante szerint, hangsúlyozta Concha, nem szoros értelemben kell venni, hogy a császár semmilyen értelemben nincs a pápának alávetve. Milyen tekintetben és hogyan érvényesülhet mégis a szupremácia? S mi dönti el, hogy kritikus helyzetben melyik az erősebb? Az érvelés a *boldogság* etikai és antropológiai meghatározásából indult ki. Az evilági ember mulandó boldogsága mégiscsak az égi, örök boldogságra van irányozva, ez a végső célja. A császárnak azzal a tisztelettel kell viseltetnie Péter utódja iránt, mellyel az elsőszülött fiú adós az atyjának. S így tudja áldásait a földön széjjelszórni. A jogászprofesszor az atya–fiú családi metaforában megjelenő viszonyt *pietasként* határozta meg, ami az egy vérből származók iránti természetes reverenciát, *cultust* jelent (CONCHA 1924, 43). (A hit ész fölöttiségével és a lehetséges kiközösítéssel, szerinte, Aquinói Tamás szerencsésebben oldotta fel a dilemmát, mint a költő.)

Dante a gyermeki szeretethez, a kegyelethez folyamodik, hogy a két hatalom együttműködését érthetővé tegye. Ezzel, állítja Concha, Dante visszaesett a pogány nemzeti gondolatba. „Császára nem a békéért, nem egyedül az emberi polgárosodásért kell neki, hanem, hogy a *civilisatio* magas fokán álló Italia egyházi és világi fejével uralkodjék a földön.” (CONCHA 1924, 45) Dante hibát követett el, hogy a latint (olaszt) második választott népként a többi nemzet fölé emelte. A *pietasszal* „az uralomra, az impériumra való igényt s a másik nép szolgátságát vérbeli, születési alapra helyezi”. Hiába emeli a költő elméleti műveiben a legmagasabbra az emberi értelmet, anyagi képességünket, s ezzel összefüggésben a *humana civilitast*, ebben a fontos kérdésben a racionálisan bizonytalanul meghatározható *pietas* fogalomnál marad.

Nem a Dante által elgondolt *aeterna Roma* világhuralma a népek szabadságának, a békének és a boldogságnak a garanciája. A világmonarchia, zárja gondolatait Concha Győző, „súlyosan nehezedett egész Európára, mirajtunk kezdve kelet felől a szélső nyugatig... útját állta a modern államalakulásnak, úgyhogy ez csak ... világorradalmak útján tudott véghezmenni” (CONCHA 1924, 50).

A harmadik előadást Schütz Antal piarista egyetemi tanár tartotta, címe *A Divina Commedia teológiai inspirációja*. A szerző sorra veszi azokat a szakirodalomban is gyakran megjelenő elméleteket, amelyek valójában nem, csak látszatra tartoznak a témához, majd kísérletet tesz az inspiráció mibenlétének a meghatározására. Az *Emlékkönyvben* közölt tanulmány elején többször is erőteljesen támadta Radó Antal 1921-ben publikált Dante-könyvét, amely szerint, írja a teológus, „nem vagyunk rászorulva” Dante oktató szavára, illetve a *Paradicsom* „középkori zagyva tudákosság”. Vele szemben Schütz a Dante vizeinek mélysége fölött álló Arany János

helyes megérzéseit idézte. Az aktualizált *hierophantes* Dante arra buzdítja Arany közvetítésével a nemzeti újjászületésen munkálkodó magyar embert, hogy „imádni tanulja / A köd oszlopában rejlő Istenséget”. Schütz az írás során végig együtt, hol egymásból magyarázva, hol párhuzamosságokat bemutatva tárgyalta a mű teológiai és költői/művészi komponensét. Az előbbiben az „ész-igények” és a hit, a tudományos és vallási ismeretek egymást kiegészítő, korrigáló- és fékezőerővel jelennek meg. A teológusnak, mint a rodoszi kolosszusnak egyik lába a természetismeret, a másik a hit partján áll. Dante alapos megfigyelő, tudós elemző, de a „feje a misztikus Krisztus keblén pihen, és szíve óva marad a kiszáradástól és meddővé-válástól”, vagyis a pusztá racionalizmustól (SCHÜTZ 1924, 56). Helyesen állapította meg róla Szent Péter, hogy *buon cristiano* (jó keresztény – *Par.* XXIV 52.): „Nincs egyetlen egy számottevő tan, amelyben Dante eltérne a katolikus állásponttól”.

Dante nem a Teremtőről szóló spekulációi vagy a teremtett világról való megfigyelései miatt lett (ezek gyakran nehézkesek, unalmasak, főleg a *Paradicsomban*) az, aki, hanem költészetének ereje révén. A műben hivatkozott ismeretek tekintetében a kor tudományos szintjén való szükségszerű megmaradás egyfajta adót jelent számára, amit meg kellett fizetnie, mert „nélkülök a költő idő- és emberfölötti nagyságban surranna át a földi téreken, mint... kinek az ördög elvitte az árnyékát. De nincs négy egymást követő sor, melyben ne volna valami föltűnő költői szépség” (SCHÜTZ 1924, 58).

A piarista a költő teológiai inspirációjának meghatározását *nemekkel* kezdte. Képességei, felkészültsége alapján Dante lehetett volna a legelső skolasztikusok egyike (de nem lett), sőt nagyszerű dogmatikát lehetne összeállítani a tercinákból. De nem ez a címben megjelölt témának a lényege. S még csak az elméleti írásaiban (*Convivio*), kommentárjaiban megfogalmazott allegóriaelmélet sem. A közvélekedéssel és a szakirodalommal szemben kizárta az ún. „velamista” magyarázatot²¹, amely szerint fátyol alatt, különös sorokban rejtőzik a nehezen feltárható, titkos doktrína. S ez a tanítás lenne az „angyalok kenyere”, a hittudomány, az isteni bölcsesség vagy egyenesen Beatrice. A mű viszont, állítja, nem tanító allegória fátyolába öltöztetett *Summa theologiae*. Az ilyen költészet semmiképpen sem érdemelne dicséretet. Nem lenne más, mint pusztán az elvont gondolkodás és a képekben, alakokban testet öltő művészet egyesüléséből létrejövő öszvér torzszülemény. Dante nagysága viszont éppen abban rejlik, hogy elszakad a korára jellemző tanító allegóriától és bizonytalan vízióktól. Az ezekért való elméleti lelkesedése a hermeneutikájában ellentétben áll tiszta művészetével: „az esztétikus korának gyermeke, a költő minden idők géniusza”. A kritikusként nem az allegóriák megfejtésére kell törekednie.

Tévéton jár a kutatás, ha Dante teológiáját pusztán *ismeretként* akarja meghatározni. A művészileg halhatatlan, lényegében „a katolikus teológiától” inspirált

21 A szerző így nem hivatkozik rájuk, de rendkívül elterjedt interpretáció volt az említett Gabriel Rossetti nyomán.

Commedia megértésének kulcsa magának Danténak az *egyéniiségében* van. Nem pusztán tudása, hanem teljes alkotószemélyisége katolikus. Ez talaja és levegője, „csontjába és velejébe ment a dolgoknak teológiai nézése”. A katolikum nem választható le a költészetétől: nem azért halhatatlan, amit mondott, hanem azért, ahogyan mondta. Pontosabban a kettő együtt. Schütz Schellingnek egy másik megállapítását idézte: „A szentek szentjében, hol vallás és költészet frigyre lép, ott áll Dante, a főpap” (SCHELLING 1803, 36).

A *mit* és a *hogyan*, a koncepció és az „alakítás” egyaránt mutatja a teológia hatását. Alapvető célja, az ember „bűnre húzó természete” és „magasba törő szenvedelme”, a halál és az élet viszonyának a megértése. Az ennyire egyetemes költői alkotások – a világirodalom a bizonyíték rá – teológiai „beállításban kezelik tárgyukat”. Ha nem ez történné, s az ember nem lenne a végtelen távlatába állítva, s nem táplálná a magasságban születő éltető erő, törpévé válna. A protestáns eposzokban, Milton *Elveszett paradicsomában*, Klopstock *Messiásában* és Goethe *Faustjában* a vallás csak betét, művészi pótlék, amint ezt az idős Goethe maga is elismerte, amikor „korlátozó formáról”, „szilárdságról” ír az egyházi alakok és eszmék mértékül állítása kapcsán. A kereszt mellett „elsomfordáló” Goethe saját bölcsességét, pogány művészetét elégtelennek érezte, s a mű végén mégis a „sekrestye ajtaján kopogtatott” egy kis díszletért.

A *Commedia* életáramát az eszkatológiai beállításból veszi. A jelen világ drámáját az abszolút igazságosság törvényei és végkifejlete alapján mutatja be. Ez a szándék nemcsak saját korának legmagasabb szintű természettudományos, történelmi, pszichológiai és más ismeretét teszi szükségessé, hanem a jelenség mögött húzódó isteni teremtés szándékának, törvényeinek mély ismeretét is. A mű az iskolázottságot olvasójától is megköveteli. „Theológiailag iskolázatlan és tehetetlen elme el sem merheti gondolni a Divina Commedia alapgondolatát.”

A koncepcióról elmondható, hogy Dante nem kíváncsi utasként, hanem a pokolnak benne lévő csíráit önmagában felfedő bűnös emberként ereszkedik alá. S innét indul az Istenhez közelebb jutás gyötrelmes útjára, amelynek során a másvilági állapotok és jelenségek az egyéni tökéletesedés szimbólumaivá és eszközeivé váltak. A vele kortárs vagy a közelmúlt misztikájához köthető szerzőkhöz (Bonaventura, Szentviktori Hugo) hasonlóan lépésekre bontva, finom distinkciókat alkalmazva mutatja be az Istenhez emelkedő lelket. Ismerete az érzéki észleléstől a jel és fogalom nélküli látásig, míg akarata az önszeretettől az Istenbe-merülésig jutott el. A „lelki fokozatokból csinál drámai fölvonásokat, a teológiai distinkciókból utazási állomásokat” (SCHÜTZ 1924, 67). Dante nem a lenti világot viszi mindenesztül magasabb szférába, az irány ennek éppen a fordítottja. A másvilág mértékei és kategóriái vannak a jelenvilágban anticipálva, amely fokozatosan belenő és beleérlelődik a másvilágba, vagyis, tegyük hozzá, a földi valóság önmagává, igazi lényegévé válik. A kettő szerves kapcsolódása adja a költői értékeket. Dante a másvilág „függönyredői mögé” bujtatta teológiai világszemléletének igazságait.

A művészi alakításról Schütz azt állítja, hogy Dante, mint Szent Tamás, felülről kezdi világa építését. A mennyország struktúrája csillagaival, egeivel a középkorban adott volt. A másik, egymással összefüggő kettő, a pokol és a purgatórium viszont teológiai alkotás, főleg keletkezéstörténetükben. A méltóságot és a személyt Dante a katolikus elvek szerint élesen megkülönböztette, s az egyént (*universale in re*) az egyetemes eszmék képviselőjeként ábrázolta. A bűnöket és nem a bűnösöket osztályozta. A keresztény lelkiismeret mértéke szerint elveket és irányokat ítelt meg, s csak ezek alapján és ezek után az egyes embert. A spekulatív komponens azért nem került mégsem egyoldalú és monoton túlsúlyba, mert ezt a „*katholikum sajátos antagonizmusai*”, mint világ és Isten, test és lélek, evilág és másvilág, egyén és Egyház, valóság és ideál megakadályozták (SCHÜTZ 1924, 77).

Végül Schütz három kijelentéssel jellemezte a mennyország titkai által „letepert”, de költőként emberfeletti arányokba nőtt költőt: a legobjektívabb világnézet talaján álló, minden élményt saját magán átszűrő *legszubjektívabb költő*; idegenek sós kenyerével táplálkozó *legmelankolikusabb* ember, aki a kegyelem erejével az optimizmus diadaláról beszél; végül *korának legszenvdelmesebb fia*, aki váteszi szemmel látja, „mint rohan sírja felé a szép középkor” (SCHÜTZ 1924, 82).

Bibliográfia

- BALANYI György (1921), *Monarchia*. Élet, Budapest.
- BENEDICTUS PP. XV (1921), *Litterae encyclicae in praeclara summorum*.
https://www.vatican.va/content/benedict-xv/la/encyclicals/documents/hf_ben-xv_enc_30041921_in-praeclara-summorum.html
 (2022. 01. 10.)
- BERZEVICZY Albert (1921), *Le confessioni di Dante*, *Corvina* Anno 1. Vol. 2. (Luglio – Dicembre), 7–12.
- BERZEVICZY Albert (1924), *In memoria di Gaetano Caracciolo, principe di Castagneto*, *Corvina* Anno 4. Vol. 7, 5–16.
- CARACCILO, Gaetano (1921) *Dante e la missione dell'Italia*, *Corvina* Anno 1. Vol. 2. 19–21.
- CONCHA Győző (1924), *Dantis Florentini De Monarchia libri tres*, in *Dante-emlékkönyv* 1924, 25–50. *Corvina* (1921), Anno 1. Vol. 2. (Luglio – Dicembre) (oszk.hu)
- CSENOCH Giovanni (1921), *Lo spirito di Dante*, *Corvina* Anno 1. vol. 2, 13–18.
- DANTE (1826), *La Divina Commedia di Dante Alighieri con commento analitico di Gabriele Rossetti* voll VI. Londra, John Murray, I. XXXIII.
- DANTE (1940), *Isteni színjáték*, BABITS Mihály fordítása, Budapest Révai Könyvkiadó.
- Dante-emlékkönyv* (1924), REINER János (szerk) Budapest, Stephaneum.
- DE SANCTIS, Francesco (1870), *Storia della letteratura italiana*, Morano, Napoli.

- DRASKÓCZY Eszter (2018), „Nessuno ci sta più vicino, e nessuno ci sta più lontano!” *Momenti e aspetti della fortuna di Dante nell’Ungheria interbellica, in Italia e Ungheria tra una guerra e l’altra (1921–1945)*, a cura di Roberto RUSPANTI e Zoltán TURGONYI, Roma-Budapest, MTA BTK–Cisueco.
- FÜLEP Lajos (1976), *Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok, 1920-1970*, Budapest, Magvető.
- FÜLEP Lajos (1990), *Levelezése I*, szerkesztette F. CSANAK Dóra, Budapest, MTA Művészet-történeti Kutatócsoport.
- FÜLEP Lajos (1995), *Egybegyűjtött írások II*, szerkesztette TÍMÁR Árpád. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatócsoport.
- GOSZTONYI Ferenc (2016), *Fülep Dantéja*, in „Elhallgatom, hogy rájöhhess magadtól”. *Az Isteni színjáték forrásai és hatása*, szerkesztették DRASKÓCZY Eszter, ERTL Péter, PÁL József. Szeged, SzTE Olasz Tanszék, 259–278.
- HANKISS János (1939), *Tormay Cécile*, Budapest, Singer és Wolfner.
https://tormayc.webs.com/tc_hj1.html.
- HETTINGER, Franz (1880), *Die göttliche Komödie*, Freiburg, Herder.
- HONTI Rezső (1921), *Dante*, Budapest, Fővárosi, Könyv- és Lapkiadó.
- KAPOSI Márton (2001), *Un Dantista ungherese: Lajos Fülep*. *Verbum* 2001/1, 179–186.
- KAPOSY Giuseppe (1921), Dante e l’Ungheria. *Corvina* Anno 1. vol.2, 41–42.
- KASTNER Eugenio (1921), Il realismo di Dante, *Corvina* Anno 1. vol.2, 48–58.
- KELEMEN János (1993), *Lajos Fülep. Il Cannocchiale. Rivista di studi filosofici*. N. 3 – settembre-dicembre, 73–87.
- KESERŰ Katalin (1986), „Légi semmi” és „állandó alak”. Dante a magyar szecesszióban, *Irodalomtörténet* 18. (68). évf. 4. sz. 851–876.
- KOLLARITS Krisztina (2009), „Tormay Cécile-nek igaz rokonérzéssel Babits Mihály”. *Adalékok Babits Mihály és Tormay Cécile kapcsolatához*, „Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve 31”, Szekszárd.
- KOLLARITS Krisztina (szerk.) (2013), *Tormay Cécile emlékkonferencia* (2012. október 15). Budapest, Magyar Művészeti Akadémia.
- KOLTAY-KASTNER Jenő (1941), *Olasz-magyar művelődési kapcsolatok*, Budapest, Magyar Szemle Társaság.
- KRAUS, Franz Xaver (1897), *Dante*, Berlin, Grote.
- Le feste Dantesche della SMC*, *Corvina* Anno 1 Vol. 2, 89–94. *Corvina* - Anno 1. Vol. 2. (Luglio - Dicembre 1921.) (oszk.hu)
- MOORE, Edward (1896–1917), *Studies in Dante*, 1–4 series, Oxford, Clarendon.
- PROHÁSZKA Ottokár (1924), *A középkori szellemi élet összefoglalása a Divina Commediában*, in *Dante-emlékkönyv* 1924, 7–21.

- PROHÁSZKA Ottokár (1928–1929), *Dante*, in *Összegyűjtött munkái I–XXV*. Sajtó alá rendezte SCHÜTZ Antal. Budapest, Szent István Társulat, XII. kötet, 309–331. <http://www.ppek.hu/k850.htm>
- PROHÁSZKA Ottokár (1928–1929b), *Dante 1922*, in *Összegyűjtött munkái I–XXV*, sajtó alá rendezte SCHÜTZ Antal, Budapest, Szent István Társulat, XX. kötet, 233–237.
- RADÓ Antal (1921), *Dante*, Budapest, Franklin.
- RADÓ Antal (1921), *Pokol*, Budapest, Franklin.
- SALLAY Géza (1986), *Fülep Lajos Dante-értelmezése*, in *Tudományos ülésszak Fülep Lajos születésének századik évfordulóján*, szerk. NÉMETH Lajos, Pécs, Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, 26–32.
- SHELLING, Fr. W. Joseph (1991), *A művészet filozófiája*, ford. Révai Gábor, Budapest Akadémiai, 1991, 149.
- SHELLING, Fr. W. Joseph (1803), *Über Dante in philosophischer Beziehung*, *Kritisches Journal der Philosophie*, Tübingen. 35–50.
- SCHÜTZ Antal (1924), *A Divina Commedia theológiai inspirációja*, in *Dante-emlékkönyv 1924*, 53–84.
- SZABÓ Tibor (2003), *Megkezdett öröklét. Dante a XX. századi Magyarországon*, Budapest, Balassi, (különösen 85–88 lapok)
- TORMAY Cécile (2009), *Bujdosó könyv*, Szeged, Lazi
- TORMAY Cécile (1937) *A Magyar Nemzeti Hadsereghez*, in: *Küzdelmek, emlékezések*, Budapest, Genius.
- VASS Giuseppe (1921), In memoria di Dante, *Corvina Anno 1. vol.2*, 22–29.
- VOSSLER, Karl (1907–1910), *Die göttliche Komödie 1–2*, Heidelberg, Winter.
- ZINGARELLI, Nicola (1912), *Dante*, Milano, Vallardi.